

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ԳԱԳԻԿԻ

**ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՈԼՈՐՏՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (01.08.1914 թ.-03.03.1918 թ.)**

**Է.00.01 – «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր**

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի պետական համալսարանում:

Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Սիմոնյան Ա. Յ.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ստեփանյան Ս. Ս.

պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Յովհաննիսյան Լ. Յ.

Առաջատար կազմակերպություն՝ Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական
մանկավարժական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2012 թ. հունիսի 29-ին, ժամը 14⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՅ-ի Հայոց պատմության 004 մասնագիտական խորհրդում (0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2012 թ. մայիսի 29-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Մուրադյան Յ. Ղ.

ԱՏԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

ԹԵՄԱՅԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ: Հայոց ցեղասպանության թեման մշտապես գտնվել է հայ պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում: Հրապարակվել են բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուներ, մեմագրություններ, ժամանակակիցների հիշողություններ և գիտական շրջանառության մեջ դրված այլ նյութեր, որոնց թվում կարևոր տեղ են զբաղեցնում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության դաշնակից Կայսերական Գերմանիայի քաղաքականության լուսաբանմանը նվիրված հրատարակություններ:

Այս տեսակետից կարևոր է Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի վարած քաղաքականության վերհանումը: Այն հնարավորություն է ընձեռում ավելի մանրամասն տեղեկություններ ստանալ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ, ուսումնասիրել այդ հարցում գերմանական իշխանությունների վարած քաղաքականության շարժառիթները, ինչպես նաև նպաստել 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին: Թեման արդիական է նաև նրանով, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Գերմանիայի վարած քաղաքականությունն անկողմնակալ գնահատելու միջոցով հնարավոր է մշակել այնպիսի միջոցներ, որոնք այսօրվա գերմանական իշխանություններին կրդղեն ճանաչել և դատապարտել Հայոց ցեղասպանությունը: Ասվածն ավելի ակնբախ է դառնում, եթե հաշվի առնենք, որ չնայած Գերմանիայի Բուլդոքսթադը 2005 թ. Թուրքիայի կառավարությանը կոչ արեց ընդունել սեփական «պատմական պատասխանատվությունը», սակայն ինքը մինչ օրս ձեռնպահ է մնում կատարվածը ցեղասպանություն որակելուց:

ԱՏԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ ՆՊՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ: Ատենախոսության նպատակն է արխիվային և հրատարակված վավերագրերի, գիտական ուսումնասիրությունների հիման վրա անկողմնակալ կերպով լուսաբանել Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի վարած քաղաքականությունը: Այդ նպատակով մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները.

- բացահայտել Գերմանիայի ծրագրերը արևմտահայության նկատմամբ Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին և պատերազմի սկզբնական ժամանակաշրջանում,
- ներկայացնել Կայսերական Գերմանիայի դիրքորոշումը երիտթուրքերի պանթուրքիստական ծրագրերի նկատմամբ,
- անդրադառնալ արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների երիտթուրքական ծրագրի կազմմանը Գերմանիայի ղեկավարության մասնակցության հարցին,
- անդրադառնալ Գերմանիայի ղեկավարության կողմից Հայոց ցեղասպանությունը կանխելու հնարավորությանը,
- անդրադառնալ հայերի տեղահանության և կոտորածների հարցում գերմանացի զինվորականների և դիվանագետներ դիրքորոշմանը,
- ներկայացնել գերմանական կառավարության և գերմանացի գործիչների դիրքորոշումը հայ գաղթականության նկատմամբ,
- ցույց տալ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի դիրքորոշումը Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների ընթացքում:

ԱՏԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ: Ատենախոսությունը շարադրված է տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների և թեմային վերաբերող գրականության

վերլուծության, ինչպես նաև փաստերի պատմաքննական կամ պատմավերլուծական մեթոդով:

ԱՆԵՆԱԽՍՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ: Ատենախոսությունն ընդգրկում է 1914 թ. օգոստոսից մինչև 1918թ. մարտը, այն է՝ Առաջին աշխարհամարտի սկզբից մինչև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն ընկած ժամանակահատվածը:

ԱՆԵՆԱԽՍՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹՆ ՈՒ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունում տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների և գիտական ուսումնասիրությունների վերլուծության հիման վրա լուսաբանվել են Առաջին աշխարհամարտի տարիներին արևմտահայության նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի վարած քաղաքականությանը վերաբերող վիճելի հարցերը:

Ատենախոսության մեջ կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում Հայոց ցեղասպանության հարցում գերմանացի զինվորականների և հյուպատոսների դերակատարության վերլուծությունը, քանի որ հայ պատմագիտության մեջ այն նվազ է ուսումնասիրված: Օգտագործելով արխիվային փաստաթղթեր՝ ատենախոսության մեջ հիմնավորվում է այն դրույթը, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Կայսերական Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության ոլորտում Արևմտյան Հայաստանը կարևոր տեղ է զբաղեցրել: Փորձել ենք նոր փաստերով զմահատել Հայոց ցեղասպանության հարցում Կայսերական Գերմանիայի մեղսակցության խնդիրը:

Ատենախոսության նյութերն ու եզրակացությունները կարող են նպաստել Հայոց ցեղասպանության հարցում Կայսերական Գերմանիայի դերակատարության խնդրի նորովի մեկնաբանմանը, ինչպես նաև Հայոց պատմության և միջազգային հարաբերությունների հատուկ դասընթացներում և դասագրքերում:

ԱՆԵՆԱԽՍՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի Հայոց պատմության ամբիոնի կողմից: Ուսումնասիրության հիմնական խնդիրները լուսաբանվել են հեղինակի հրատարակած 3 հոդվածներում:

ԹԵՄԱՅԻ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՍԻՃԱՆԸ (ԱՂՔՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ): Թեմայի վերաբերյալ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ սփյուռքում կատարվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, սակայն այս հարցը լիարժեք ուսումնասիրված չէ, քանի որ վերջին տարիներին նոր փաստաթղթերի ժողովածուների և պատմագիտական աշխատությունների հրատարակումը հնարավորություն է տալիս խնդրին մոտենալ այլ կողմերից:

Ատենախոսության մեջ օգտագործվել են Հայաստանի ազգային արխիվի փաստաթղթերը¹: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի ունեցած մտադրությունների, ինչպես նաև այդ հարցում մեծ տերությունների և հատկապես Ռուսաստանի վարած քաղաքականության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են պարունակում Հայաստանի ազգային արխիվի փոքրաթիվ նյութերը, որոնց ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի խնդրի լուսաբանման համար:

Հայ և արտասահմանցի հեղինակների խմբագրությամբ հրատարակվել են գերմանական փաստաթղթերի ժողովածուներ, որոնցում կարևոր ուշադրություն է դարձվում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի վարած քաղաքականության ներկայացմանը:

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 43, ց. 1, գ. 83, ֆ. 57, ց. 5, գ. 20, 21, 82, 89, 94, 100, 102, 108, 115, 149, 151, 176, 182, 188, 206, ֆ. 200, ց. 1, գ. 80, ֆ. 374, ց. 1, գ. 4, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 1, 55, ֆ. 450, ց. 2, գ. 92:

Արևմտահայության նկատմամբ Գերմանիայի վարած քաղաքականության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Ստ. Ստեփանյանի խմբագրությամբ հրատարակված փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուները²: Ժողովածուները արժեքավոր են նաև նրանով, որ հեղինակն օգտագործել է ոչ միայն գերմանական արխիվային փաստաթղթերը, այլև ժամանակի պետական ու հասարակական գործիչների հուշերը հայկական կոտորածների և գերմանական քաղաքականության վերաբերյալ: Խնդրի ուսումնասիրության համար արժեքավոր է Ստ. Ստեփանյանի խմբագրությամբ ու առաջաբանով հրատարակված գերմանացիներ Վ. և Զ. Գուստերի կազմած գերմանական արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուն, որում զետեղված են հիմնականում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում ծառայող գերմանացի դիվանագետների զեկուցագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին:

Հայոց ցեղասպանության հարցում Գերմանիայի դերակատարության ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունի ակադեմիկոս Վ. Միքայելյանի խմբագրությամբ լույս տեսած փաստաթղթերի ժողովածուն, որտեղ զետեղված են Գերմանիայի արտգործնախարարության արխիվում գտնվող բազմաթիվ փաստաթղթեր³, որոնք խնդրի լուսաբանման համար օգտագործվել են մեր կողմից: Առաջաբանում Վ. Միքայելյանը, անդրադառնալով արևմտահայության նկատմամբ գերմանական ղեկավարության վարած քաղաքականությանը, իրավացիորեն նկատում է, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Կայսերական Գերմանիան վարում էր թուրքամետ քաղաքականություն: Հարկ է նշել, որ սույն ժողովածուն 2004 թ. վերահրատարակվել է գերմաներեն, ինչը կարևոր քայլ է միջազգային հանրությանը Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ մանրամասն տեղեկություններ տրամադրելու առումով: Նույն թվականին Վ. Միքայելյանի խմբագրությամբ և առաջաբանով լույս է ընծայվել Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ մեկ այլ արժեքավոր փաստաթղթերի ժողովածու, որում առաջին անգամ հրապարակվել է գիտական շրջանառության մեջ են դրվել Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության համար կարևոր փաստաթղթեր⁴:

Աշխարհամարտի տարիներին արևմտահայության նկատմամբ Գերմանիայի վարած քաղաքականությանն առնչվող կարևոր փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ են տպագրվել նաև սփյուռքահայ հետազոտողների կողմից: Մասնավորապես օգտագործել ենք Ա. Օհանջանյանի հրատարակած ավստրո-հունգարական փաստաթղթերի ժողովածուն⁵: Ավստրո-Հունգարիան Գերմանիայի դաշնակիցն էր, որի` թուրքիայում ծառայող դիվանագետները նույնպես ականատես եղան Հայոց եղեռնին և Վիեննա ուղարկած զեկուցագրերում կարևոր տեղեկություններ

² Германские источники о геноциде армян, Период первой мировой войны, сборник документов и материалов в 2-х томах, под редакцией проф. С. Степаняна, том 1, Ереван, 1991. Նույնի` Геноцид армян, Официальные документы из германских архивов, публикуемые впервые, Составители Вольфганг и Зигпид Густы, под ред. с предисловием и прим. д. и. н., проф. Ст. Степаняна, Ереван, 2005.

³ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919), Материалы политического архива министерства иностранных дел кайзеровской Германии, сборник под ред. В. Микаеляна, Ереван, 1995. Նույնի` Mikaeljan W., Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei 1913-1919, Dokumente aus dem politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts, Jerewan, 2004.

⁴ Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հաղորդագրություններում (1915-1916 թթ.), ըստ Կայսերական Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի վավերագրերի, կազմող և առաջաբանի հեղինակ` Վ. Միքայելյան, Եր., 2004:

⁵ Ohandjanian A., Österreich Ungarn und Armenien 1914-1918, Wien, 1988.

էին հաղորդուն հայերի հարցուն գերմանացի գործիչների դիրքորոշման վերաբերյալ: Հայոց ցեղասպանության հարցուն Կայսերական Գերմանիայի վարած քաղաքականության ուսումնասիրության համար մեծ արժեք է ներկայացնում Վ. Դադրյանի կողմից եվրոպական արխիվներից քաղված պաշտոնական փաստաթղթերի ժողովածուն⁶: Ժողովածուի մեջ ամփոփված փաստաթղթերն ու նյութերը կարևոր տեղեկություններ են պարունակում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին արևմտահայության նկատմամբ եվրոպական տերությունների վարած քաղաքականության վերաբերյալ:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Յ. Լեփսիուսի հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուն առանձնանում էր նրանով, որ այն առաջինն էր, որտեղ օգտագործվել են Գերմանիայի արտգործնախարարության դիվանագիտական տեղեկագրերը⁷: Նշված ժողովածուն երկու հատորներով հրատարակվել է նաև հայերեն⁸: Հարկ է նշել, որ նշված փաստաթղթերի ժողովածուն տարբեր հեղինակների կողմից արժանացել է քննադատության, քանի որ, ըստ նրանց, Յ. Լեփսիուսը միտումնավոր չի հրապարակել այն փաստաթղթերը, որոնցում առկա են Հայոց ցեղասպանության հարցուն Կայսերական Գերմանիայի մեղսակցությունը հաստատող փաստեր: Մեր կարծիքով Գերմանիայի արտգործնախարարությունը Յ. Լեփսիուսին չի տրամադրել այնպիսի փաստաթղթեր, որոնք առնչվում էին Հայոց ցեղասպանության հարցուն գերմանական կառավարության մեղսակցությանը, սակայն դա չի նսեմացնում վերջինիս հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուի արժեքը: Այդ հարցին մանրամասն անդրադարձել է Ա. Հայրունին⁹: Ուստի նպատակահարմար չենք գտնում այդ խնդրին ևս մեկ անգամ անդրադառնալ:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ գերմանական արխիվային փաստաթղթերի հրատարակման գործում մեծ աշխատանք է իրականացրել գերմանացի հեղինակ Վ. Գուստը¹⁰: Գերմանիայի արտգործնախարարության արխիվում պահվող և Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերվող կարևոր նյութեր են զետեղված Գուստի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916» փաստաթղթերի ժողովածուում¹¹: Այս ուսումնասիրությունում ամփոփված փաստաթղթերի մի մասն առաջին անգամ է հրատարակվում և լուսաբանում է

⁶ Dadrian V., Documentation of the Armenian Genocide in German and Austrian Sources, Reprinted from «The Widening Circle of Genocide: A Critical Biographic Review», Edited by Israel Charny, 1994, Vol 3, New Brunswick, 1994.

⁷ Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Mit einem Vorwort zur Neuausgabe von Tessa Hofmann und einem Nachwort von M. Rainer Lepsius, Bremen, 1986.

⁸ Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918, դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու, հրատարակությունը և ներածությունը դոկտոր Յ. Լեփսիուսի, հ. I, Եր., 2006: Նույնի՝ Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918, դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու, հրատարակությունը և ներածությունը դոկտոր Յ. Լեփսիուսի, հ. II, Եր., 2008:

⁹ Հայրունի Ա., Յոհաննես Լեփսիուսի Առաքելությունը, Եր., 2002:

¹⁰ Վ. Գուստը ծնվել է 1935 թ. Հանովերում: 1965 թ. ստացել է վաճառականի մասնագիտություն, իսկ հետո մինչև 1993 թ. աշխատել «Der Spiegel» ամսագրում իբրև «Տնտեսություն և արտերկիր» բաժնի խմբագիր և այնուհետև նույն ամսագրի փարիզյան գրասենյակի ղեկավար: 1993 թվականից զբաղվում է հրապարակախոսական գործունեությամբ և Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրությամբ:

¹¹ Գուստ Վ., Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916, Եր., 2008: Նույնի՝ Gust W., Der Völkermord an den Armeniern 1915/1916, Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts Springe, Deister, 2005.

Գերմանիայի դիրքորոշումը Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ: Հարկ է նշել, որ Գուստի նշված աշխատության հայերեն թարգմանությունը, իր գերմաներեն բնօրինակի համեմատությամբ, աչքի է ընկնում ուղղագրական և ոճական բազմաթիվ վրիպակներով:

Հայաստանում և սփյուռքում հրատարակվել են ոչ մեծաթիվ աշխատություններ, որոնք նվիրված են Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի վարած քաղաքականության ուսումնասիրությանը: Ուստի նպատակահարմար ենք գտնում թեմային և դրան առնչվող պատմագիտական խնդիրների ուղղությամբ հայ հեղինակների աշխատությունները դասակարգել ըստ դրանց հրատարակման ժամանակաշրջանի: Հայ առաջին հեղինակներից մեկը, որն անդրադարձել է Առաջին աշխարհամարտի տարիներին արևմտահայության նկատմամբ Գերմանիայի վարած քաղաքականությանը, Յ. Հակոբյանն էր՝ իր «Թիւրքիան գերման ճանկերուն մեջ» մենագրությամբ¹²: Հեղինակը իր աշխատության մեջ այն կարծիքն է հայտնում, որ Թուրքիայի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը որոշվում էր Բեռլինում, ինչը վիճահարույց տեսակետ է: Սփյուռքահայ հեղինակ Յ. Տաշյանի իր «Հայ ազգի տարագրութիւնը գերմանական վավերագիրներու համեմատ» մենագրության մեջ առաջին հայ ուսումնասիրողն էր, որ օգտագործեց գերմանական դիվանագիտական տեղեկագրերը¹³: Նշված ժամանակաշրջանում են տպագրել հայ հեղինակներ Մուշեղ արքեպիսկոպոսի¹⁴, Ս. Ակունու¹⁵, Ա. Անտոնյանի¹⁶, Գ. Պալաքյանի¹⁷, Կ. Պուլսի նախկին պատրիարք Ջավեն արքեպիսկոպոսի¹⁸ աշխատությունները: Նշված հեղինակների ուսումնասիրություններից կարևոր աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն Ջավեն արքեպիսկոպոսի հուշերը, որոնք կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում Կ. Պուլսի գերմանական դեսպանատան ներկայացուցիչների ու հայ պատրիարքի միջև տեղի ունեցած բանակցությունների և հայերի նկատմամբ գերմանական կողմի ունեցած մտադրությունների մասին: Ակունու աշխատությունն աչքի է ընկնում նրանով, որ հեղինակը Հայոց ցեղասպանության խրախուսման համար մեղադրում է գերմանական իշխանություններին և նրանց հասցեին կոշտ մեղադրանքներ հնչեցնում: Հայ գաղթականության նկատմամբ գերմանական իշխանությունների դիրքորոշման վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Ա. Անտոնյանի աշխատությունը, որը հարուստ է այդ դեպքերի վերաբերյալ ժամանակակիցների վկայություններով:

Խորհրդային պատմագրության մեջ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Գերմանիայի դիրքորոշմանն ու դերակատարմանն անդրադարձել են Լեոն¹⁹, Ար.

¹² Յակոբեան Յ., Թիւրքիան գերման ճանկերուն մեջ, Թիֆլիս, 1918:

¹³ Տաշեան Յ., Հայ ազգի տարագրութիւնը գերմանական վավերագիրներու համեմատ, Վիեննա, 1921:

¹⁴ Մուշեղ արքեպիսկոպոս, Հայկական մղձավանջը, քննական վերլուծումներ, Պոստոն, 1916:

¹⁵ Ակունի Ս., Միլիոն մը հայերու ջարդի ամբողջական պատմությունը (1914-1918), Կոստանդնուպոլիս, 1921:

¹⁶ Անտոնեան Ա., Մեծ ոճիրը. Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեդ փաշան, Պաշտոնական հեռագրեր, Բոստոն, 1921:

¹⁷ Գ. Ժ. վարդ. Պալաքեան, Հայ գողգոթան, Դրվագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, Բեռլինէն դէպի Ջոր, 1914-1920, հատոր I, Վիեննա, 1922:

¹⁸ Ջաւեն արքեպիսկոպոս, Պատրիարքական յուշերս, Վաւերագիրներ և վկայութիւններ, Գահիրե, 1947:

¹⁹ Լեոն, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925:

Մնացականյանը²⁰, Ե. Սարգսյանը²¹, Ա. Ավետյանը²², Զ. Կիրակոսյանը²³, Ս. Հակոբյանը²⁴, Մ. Արզումանյանը²⁵, Ստ. Ստեփանյանը²⁶:

Ե. Սարգսյանի «Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918» ուսումնասիրությունն առանձնանում է նրանով, որ հեղինակը մանրամասն ներկայացնում է 1914 թ. գերմանա-թուրքական դաշինքը, ինչպես նաև անդրադառնում է Առաջին աշխարհամարտի տարիներին գերմանացի և թուրք զինվորականների միջև առկա տարածայնություններին:

Թեմայի ուսումնասիրման տեսանկյունից կարևոր է Ս. Հակոբյանի նշված մենագրությունը, որն անդրադառնում է Հայկական հարցում եվրոպական մեծ տերությունների, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի վարած քաղաքականությանը: Հեղինակն աշխատության գլուխներից մեկը նվիրել է Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի վարած քաղաքականության ուսումնասիրությանը և այն կարծիքին էր, որ հայերի տեղահանությունը և կոտորածները խրախուսվում էին գերմանական իշխանությունների կողմից:

Նշված աշխատությունների շարքում առանձնանում է Ստ. Ստեփանյանի «Հայաստանը իմպերիալիստական Գերմանիայի քաղաքականության ոլորտում» մենագրությունները, որը խնդրի ուսումնասիրության տեսակետից խորհրդահայ պատմագրության առաջին գիտական ուսումնասիրություններից էր: Հեղինակը մանրամասն ներկայացնում է Գերմանիայի վարած քաղաքականությունն արևմտահայության նկատմամբ դեռևս արդուլիամիդյան ժամանակներից, ապա անդրադառնում Հայոց ցեղասպանության շրջանում գերմանա-թուրքական համագործակցության պատճառներին և դրա բացասական հետևանքներին Հայկական հարցում: Ստ. Ստեփանյանի մենագրությունն աչքի է ընկնում նաև Հայոց ցեղասպանության հարցում Գերմանիայի մեղսակցության վերաբերյալ հավասարակշռված գնահատականներով:

Թվարկված մենագրություններից բացի Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Գերմանիայի վարած քաղաքականության ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևոր են նաև Հր. Սիմոնյանի²⁷, Զ. Կիրակոսյանի²⁸, Գ. Ղարիբջանյանի²⁹ աշխատությունները: Հ.

²⁰ Մնացականյան Ա., Գերմանա-թուրքական զավթիչների գործակալության ձախողումը Կովկասում, Եր., 1948:

²¹ Саркисян Е., Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны, Ереван, 1962. Նույնի՝ Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918, Եր., 1964: Նույնի՝ Политика османского правительства в Западной Армении и держави в последней четверти XIX и начале XX вв., Ереван, 1972.

²² Аветян А., Германский империализм на Ближнем Востоке, Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса, Москва, 1966.

²³ Կիրակոսյան Զ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Եր., 1967:

²⁴ Акопян С., Западная Армения в планах империалистических держав в период первой мировой войны, Ереван, 1967.

²⁵ Արզումանյան Մ., Հայաստան, 1914-1917, Եր., 1969:

²⁶ Степанян Ст., Армения в политике империалистической Германии (конец XIX-начало XX века), Ереван, 1975. Նույնի՝ Ստեփանյան Ստ., Յոհաննես Լեփսիուսը և Հայաստանը, Եր., 1998:

²⁷ Սիմոնյան Հ., Թուրք ազգային բուժուագիայի զաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Եր., 1986: Նույնի՝ Թուրք-Հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991:

²⁸ Киракосян Д., Младотурки перед судом истории, Ереван, 1989.

²⁹ Гарибджанян Г., Геноцид армян и мировая общественность, Ереван, 1989. Նույնի՝ Геноцид армян перед судом истории, Ереван, 1995.

Սիմոնյանի «Թուրք ազգային բուժուագիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը» ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռնում վեր հանել գերմանական կառավարության կողմից պանթուրքիզմի գաղափարախոսությանը աջակցելու դրդապատճառները: Իսկ Գ. Ղարիբջանյանի նշված աշխատությունում ներկայացված են տարբեր պետությունների, այդ թվում նաև Գերմանիայի, պետական և հասարակական գործիչների տեսակետները Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ:

Ատենախոսության մեջ, նշված ուսումնասիրություններից բացի, օգտագործվել են նաև Ռ. Գ. Սահակյանի³⁰, Ա. Համբարյանի և Ստ. Ստեփանյանի³¹, Ն. Ադոնցի³², Հ. Ավետիսյանի³³, Ա. Հայրունու³⁴, Լ. Հովհաննիսյանի³⁵, Մ. Ներսիսյանի³⁶, Գ. Չալխուշյանի³⁷, Մ. Անունյանի³⁸ և այլ հեղինակների աշխատությունները: Ռ. Գ. Սահակյանի «Ցեղասպանության պատմությունից» գրքում ներկայացված տեսակետները տարբերվում են Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Գերմանիայի վարած քաղաքականության վերաբերյալ շատ հայ հեղինակների հայտնած կարծիքներից: Ըստ հեղինակի՝ Գերմանիան չի աջակցել հայ բնակչության տեղահանության և կոտորածների երիտթուրքական ծրագրերին ու չէր կարող կանխել թուրքերի կողմից իրականացվող Հայոց ցեղասպանությունը: Այս տեսակետները վիճահարույց են: Գերմանական արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս հիմնովին հերքել Ռ. Գ. Սահակյանի այն տեսակետը, ըստ որի, Գերմանիայի ղեկավարությունը չի խրախուսել հայության տեղահանության թուրքական ծրագիրը:

Հայության նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի վարած քաղաքականության, ինչպես նաև հայասեր Յոհաննես Լեփսիուսի ծավալած գործունեության վերաբերյալ հավասարակշիռ գնահատականներով աչքի է ընկնում Ա. Հայրունու՝ Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությանը նվիրված մենագրությունը: Հեղինակն օգտագործել է գերմանական արխիվային փաստաթղթեր, ինչպես նաև գերմանացի բազմաթիվ հեղինակների ուսումնասիրություններ, որոնք կարևոր տեղեկություններ են պարունակում Մերձավոր Արևելքում գերմանացի պետական և հասարակական գործիչների կողմից ծավալված գործունեության մասին:

Հայոց ցեղասպանության հարցում Օսմանյան կայսրությունում գործող գերմանացի հյուպատոսների դիրքորոշման ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունի ակադեմիկոս Վ. Միքայելյանի «Գերմանացի դիվանագետները Հայոց ինքնապաշտպանական մարտերի մասին (1915)» ոչ ստվարածավալ մենագրությունը³⁹: Հեղինակն իրավացիորեն նկատում է, որ «հայկական

³⁰ Սահակյան Ռ. Գ., Գեղասպանության պատմությունից, Եր., 1990:

³¹ Համբարյան Ա., Ստեփանյան Ստ., Հայոց ցեղասպանությունը, Եր., 1995:

³² Ադոնց Ն., Հայկական հարցը և գերմանական ծրագրերը, Երկեր չորս հատորով, հ. Ա. Հայկական հարց, կազմող՝ Պ. Հովհաննիսյան, Եր, 1996:

³³ Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., Եր., 1997:

³⁴ Հայրունի Ա., Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Եր., 2002:

³⁵ Հովհաննիսյան Լ., Հայոց ցեղասպանությունը և մեծ տերությունները. 1914-1917 թթ., Եր., 2002:

³⁶ Ներսիսյան Մ., Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր, Եր., 2005:

³⁷ Чалхушьян Г., Красная книга, переиздание с дополнениями, комментариями и примечаниями, Ростов-на-Дону, 2008.

³⁸ Անունյան Մ., Երիտթուրքերի 1919-1921 թթ. դատավարությունների վավերագրերը ըստ օսմանյան մամուլի, Եր., 2011:

³⁹ Միքայելյան Վ., Գերմանացի դիվանագետները Հայոց ինքնապաշտպանական մարտերի մասին (1915), Եր., 1997:

ապստամբությունների» մասին երիտթուրքերի տարածած կեղծ տեղեկությունները հերքվում են անգամ իրենց դաշնակից երկրի դիվանագետների կողմից:

Թեմայի վերաբերյալ արժեքավոր աշխատություններ են հրատարակվել նաև սփյուռքում: Այդ ուսումնասիրությունների շարքում հարկ է առանձնացնել Ա. Օհանջանյանի մենագրությունները⁴⁰: Չարկ է նշել, որ նշված աշխատությունների մեջ հեղինակն օգտագործել է ավստրո-հունգարական արխիվային փաստաթղթերը, որոնք կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում Կայսերական Գերմանիայի վարած քաղաքականության մասին: Ա. Օհանջանյանի «1915 թ. Անհերքելի վկայություններ» աշխատությունում տեղ գտած որոշ տեսակետներ վիճահարույց են: Հեղինակի կարծիքով պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը 1898 թ. առաջարկել էր գերմանացի գիտնական ու դիվանագետ Մաքս ֆոն Օպենհայմը⁴¹, որը չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ այդ ուսմունքը ձևավորվել է ավելի վաղ: Հեղինակը, օգտագործելով ավստրո-հունգարական արխիվային փաստաթղթերը և օտար հեղինակների աշխատությունները, ներկայացնում է հայկական կոտորածների նկատմամբ երկու դաշնակից տերությունների դիրքորոշումը:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հրատարակված մենագրությունների մեջ առանձնանում է Վահագն Դադրյանի մենագրությունը⁴², որը նվիրված է Առաջին աշխարհամարտի տարիներին արևմտահայության նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի վարած քաղաքականության ուսումնասիրությանը: Այն թեմայի վերաբերյալ ամենաընդգրկուն ուսումնասիրություններից է, որտեղ զետեղված են տարբեր երկրների արխիվային փաստաթղթեր: Ատենախոսության մեջ օգտագործվել է Վ. Դադրյանի մեկ այլ արժեքավոր աշխատությունը⁴³, որտեղ հեղինակը տարբեր պետությունների արխիվային փաստաթղթերի, ինչպես նաև այլ սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների հիման վրա խորը վերլուծության է ենթարկում գերմանական իշխանությունների դիրքորոշումը Հայկական հարցում: Չարկ է նշել, որ Դադրյանը հատուկ անդրադառնում է Օսմանյան Թուրքիայում ծառայող գերմանացի զինվորականների դերակատարությանը՝ արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների հարցում:

Ուսումնասիրության մեջ օգտագործվել են նաև այլազգի հեղինակների աշխատություններ: Դրանց թվում են Յ. Գիբբոնսի⁴⁴, Ջ. Բրայսի⁴⁵, Գ. Պիպիայի⁴⁶, Զ. Դինկելի⁴⁷, Վ. Գուստի⁴⁸, Է. Չոմների⁴⁹, Յ. Կայգերի⁵⁰, Ն. Ջաուլպի⁵¹, Վ. Բաումի⁵², և այլ

⁴⁰ Ohandjanian A., Armenian: Der verschwiegene Völkermord, Wien, 1989. Սույնի՝ Օհանջանյան Ա., 1915 թ. Անհերքելի վկայություններ, եր., 1997: Սույնի՝ Ohandjanian A., Die armenische Frage und die Rolle Österreich-Ungarns und Deutschlands, Jerewan, 2003. Սույնի՝ Ohandjanian A., 1915. Irrefutable Evidence, Yerevan, 2004.

⁴¹ Օհանջանյան Ա., 1915 թ. Անհերքելի վկայություններ, էջ 80:

⁴² Dadrian V., German Responsibility in the Armenian Genocide, A Review of the Historical Evidence of German Complicity, Watertown, 1996.

⁴³ Dadrian V., The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, Providence, Oxford, 1995: Սույնի՝ Дадрян В., История армянского геноцида, этнический конфликт от Балкана до Анатолии и Кавказа, Ереван, 2007.

⁴⁴ Гиббонс Герберт-Адамс, Последние избиение в Армении. Факты и ответственность, Петербург, 1916. Սույնի՝ Gibbons A., The Blackest Page of Modern History, New York, 1975.

⁴⁵ Պրայս Ծ., Հայերու տառապանքները Օսմանեան կայսրութեան մէջ 1915-1916 թթ., Պէյրուք, 1965:

⁴⁶ Пипия Г., Германский империализм в Закавказье 1910-1918, Москва, 1978.

⁴⁷ Dinkel C., German Officers and the Armenian Genocide, Armenian Review, Bd. 44, 1991.

հեղինակների մենագրություններ: Հայոց ցեղասպանության հարցում գերմանացի գիմվորականների դերակատարության ուսումնասիրման համար կարևոր նյութեր է պարունակում Զ. Դինկելի նշված աշխատությունը:

Ատենախոսության մեջ օգտագործվել են նաև սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող ժամանակի քաղաքական, պետական, գիմվորական և հասարակական գործիչներ Պ. Ռորբախի⁵³, Մ. Նիպագեի⁵⁴, Լ. ֆոն Սանդերսի⁵⁵, Ջեմալ փաշայի⁵⁶, Ֆ. Նանսենի⁵⁷, ֆոն դեր Գոլցի⁵⁸, Հ. Մորգենթաուի⁵⁹, Յ. Բյունցլերի⁶⁰ հուշերը և աշխատությունները:

Նշված աղբյուրներն ու ուսումնասիրությունները հիմք են հանդիսացել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի վարած քաղաքականությունը լուսաբանելու համար:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ՈՒ ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացություններից և օգտագործված աղբյուրների ու գրականության ցանկից: Ուսումնասիրության ընդհանուր ծավալը կազմում է համակարգչային շարվածքի 174 էջ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ հիմնավորված է թեմայի արդիականությունը, նպատակն ու խնդիրները, ներկայացված է ատենախոսության գիտական նորույթը, հարցի ուսումնասիրվածության աստիճանը, տրվել է թեմային վերաբերող սկզբնաղբյուրների ու գրականության տեսությունը:

Առաջին գլուխը՝ «ԱՐԵՎՍՏԱՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՅՆԵՐԱԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՆՈՒՑՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ ԵՎ ՍԿՁԲՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ», բաղկացած է երկու ենթադիվից:

⁴⁸ Gust W., Der Völkermord an den Armeniern, Die Tragödie des ältesten Christenvolkes der Welt, München-Wien, 1993.

⁴⁹ Չոմներ Է., Ճշմարտությունը աշխարհամարտի ժամանակ թուրքիայում հայ ժողովրդի կրած տառապանքների մասին, գերմաներենից թարգմանեց Էվելինա Մակարյանը, Եր., 2002:

⁵⁰ Kaiser H., Aspekte eines Völkermordes, Zum 90. Gedenkjahr des Völkermordes an den Armeniern, 1915-2005, Stimmen aus Deutschland, Ischchan Tschiftsdschjan (Hg.), Leipzig, 2005. Սույնի՝ Kaiser H., Die deutsche Dipolmatie und der armenische Völkermord, Osmanismus, Nationalismus und der Kaukasus, Adanir F., Bonwetsch B., Wiesbaden, Reichert Verlag, 2005.

⁵¹ Ջաուլա Ն., Գերմանական կայսրությունը և Հայկական հարցը (1878-1914), Եր., 2008:

⁵² Բաում Վ., Թուրքիան և նրա քրիստոնյա փոքրամասնությունները, Անցյալը-Ցեղասպանությունները-Ներկան, Եր., 2010:

⁵³ Порбах П., Война и Германская политика, Изд. Г. Лемана и С. Сахарова, Москва, 1915. Սույնի՝ Rohrbach P., Der Krieg und die deutsche Politik, Dresden, 1914. Սույնի՝ Rohrbach P., Die Bagdadbahn, Berlin, Verlag von Wiegandt & Grieben, 1911. Սույնի՝ Rohrbach P., Deutschland unter den Weltvölkern, Materialien zur auswärtigen Politik, Berlin-Schöneberg, 1912. Սույնի՝ Rohrbach P., Weltpolitisches Wanderbuch 1897-1915. Leipzig, 1916.

⁵⁴ Nipage M., The Horrors of Aleppo, London, 1918.

⁵⁵ Sanders L., Fünf Jahre in der Türkei, Berlin, 1920.

⁵⁶ Джемаль-паша, Записки Джемаль-паша, 1913-1919, Тифлис, 1923.

⁵⁷ Nansen F., Armenia and the East, London, George Allen & Unwin Ltd., 1928.

⁵⁸ Colmar Frierr von der Goltz, Denkwürdigkeiten, Berlin, 1929.

⁵⁹ Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, թարգմանիչ՝ Եմուք Արմեն, Եր., 1990: Սույնի՝ Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story, New York, 1918.

⁶⁰ Բյունցլեր Յ., Արյան եվ արցունքի երկրուն, տպավորություններ Միջագետքից աշխարհամարտի տարիներին (1914-1918), Եր., 2011:

Առաջին ենթազխում՝ «Գերմանիայի ծրագրերն արևմտահայությանն նկատմամբ Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին և սկզբնական ժամանակաշրջանում», ամփոփ կերպով ներկայացված է Կայսերական Գերմանիայի արևելյան քաղաքականության հիմնական դրույթները: Անդրադարձ է կատարված հայկական բարենորոգումների հարցում Գերմանիայի վարած թուրքամետ քաղաքականությանը: Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների հարցում գերմանացիները մի կողմից փորձում էին պահպանել Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը, բայց և ոչ էական բարեփոխումներով իրենց կողմը գրավել արևմտահայությանը, իսկ մյուս կողմից՝ մեծ տերություններին հասկացնել, որ Արևմտյան Հայաստանը ևս գտնվում է Կայսերական Գերմանիայի շահերի ոլորտում և Հայկական հարցի լուծման գործում պետք է հաշվի առնվեն նաև նրա շահերը:

Մանրամասն ներկայացված է 1914 թ. օգոստոսի 2-ին Կ. Պոլսի գերմանական ղեկավար Կանգենհայմի և Թուրքիայի մեծ վեզիր Սալիդ Հալիմի միջև կնքված գերմանա-թուրքական ռազմական պայմանագրի պայմանները⁶¹, ինչպես նաև նույն թվականի օգոստոսի 6-ի Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև կնքված լրացուցիչ համաձայնագիրը: Պետք է նշել, որ գերմանա-թուրքական ռազմական պայմանագիրը դեմ էր հայ ժողովրդի շահերին, քանի որ Գերմանիան պարտավորվում էր աջակցել Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանմանը, ինչպես նաև նպաստել արևելքում նրա նվաճողական ծրագրերի իրականացմանը:

Հիմնավորվում է այն տեսակետը, որ Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին և սկզբնական ժամանակաշրջանում արևմտահայության քաղաքական դիրքորոշումը շարունակում էր մնալ ռուսամետ, որի պատճառով գերմանացիների վերաբերմունքն արևմտահայության նկատմամբ առավել բացասական դրսևորում ստացավ:

Երկրորդ ենթազխում՝ «Հայկական հարցի կլամամամբ Կայսերական Գերմանիայի դիրքորոշումը մինչև Հայոց եղեռնը» քննվել են գերմանական իշխանությունների վերաբերմունքը պանթուրքիստական ծրագրերի և մասնավորապես արևմտահայության տեղահանության վերաբերյալ: Արտասահմանյան, ինչպես նաև խորհրդային որոշ պատմաբանների աշխատություններում գերմանական իշխանությունների վերաբերմունքն արևմտահայության նկատմամբ այնպես է ներկայացվում, թե իբր գերմանացիներն են հղացել և եռանդուն կերպով աջակցել Հայոց ցեղասպանության իրականացմանը: Ատենախոսությունում հիմնավորվում է այն դրույթը, որ նման պնդումներն փաստարկված հիմնավորումներ չունեն, քանի որ հայերի տեղահանության ու կոտորածների ծրագրին երիտթուրքերը հետամուտ էին դեռևս 1911 թ., երբ Սալոնիկում կայացած երիտթուրքերի խորհրդակցության ժամանակ որոշում ընդունվեց հայության բնաջնջման վերաբերյալ, և միայն նպաստավոր իրադրության էին սպասում, այն իրականացնելու համար: Այլ հարց է, որ Կայսերական Գերմանիան որպես Թուրքիայի գլխավոր դաշնակից, Առաջին աշխարհամարտում ամեն գնով հաղթելու և Մերձավոր Արևելքում իր շահերից ելնելով, ինչպես նաև, քաջատեղյակ լինելով պանթուրքական ծրագրերին, ոչինչ չարեց արևմտահայությանը կոտորածներից փրկելու համար:

Փաստերը վկայում են, որ Գերմանիայի ղեկավարությունը տվել է իր համաձայնությունն արևմտահայերի՝ «պատերազմական շրջաններից» տեղահանության հարցում: Օտտո Գյոփերտը, որը 1915 թ. հունվարից Կ.Պոլսի գերմանական ղեկավարատանը զբաղվում էր հիմնականում տնտեսական հարցերով, իր նամակում նշել էր, որ «վերաբնակեցման միջոցառումներն իրականացվել են ոչ

⁶¹ Տե՛ս Գուստ Վ., Հայերի ցեղասպանությունը, Աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը, Եր., 2002, էջ 142:

միայն արևելյան գավառներում, ինչպես մենք համաձայնվել էինք, այլ ամբողջ կայսրությունում»⁶²: Հետևաբար, 1915 թ. սկսված Հայոց ցեղասպանության երիտթուրքական ծրագիրը հայտնի էր գերմանացի բարձրաստիճան պաշտոնյաներին:

Երկրորդ գլուխը՝ «ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԱՅՆԵՐԱԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՔՈՒՐԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ», բաղկացած է երկու ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Հայոց ցեղասպանությունը և Կայսերական Գերմանիան 1915 թվականին», վերլուծության է ենթարկված Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի կենտրոնական իշխանությունների, ինչպես նաև Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Հանս Ֆոն Վանգենհայմի, դիրքորոշումը արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների գործում: Ներկայացվում է այդ հարցի վերաբերյալ ինչպես հայ, այնպես էլ օտար ուսումնասիրողների տեսակետները:

Արևմտահայերի տեղահանության և կոտորածների նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի դիրքորոշման վերհանման տեսանկյունից կարևոր է 1915 թ. մայիսի 18-ին Էրզրումի հյուպատոսության ուղարկած զեկուցագիրը, որտեղ նշվում էր. «Հազարավոր կանայք և երեխաներ, առանց սննդի կուտակվել են քաղաքի շրջակայքում: Անհմաստ արտաքսումը մեծ գայրույթ է առաջացնում: Թույլ կտա՞ք այդ կապակցությամբ քայլեր ձեռնարկել գլխավոր հրամանատարության մոտ»: Ի պատասխան Էրզրումի հյուպատոսության՝ Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանությունը մայիսի 19-ին հեռագրեց. «Դուք լիազորված եք այդտեղի գլխավոր հրամանատարության մոտ առարկություններ անել արտաքսված հայերի կապակցությամբ և պահանջել, որ մարդասիրական վերաբերմունք ցույց տրվի աքսորված բնակչության հանդեպ»⁶³: Գերմանական դեսպանությունն Էրզրումի իր դիվանագետներին հորդորում էր հանդես գալ ոչ թե կտրուկ միջոցներով, այլ առարկություններով, ինչը, բնականաբար, որևէ արդյունք չէր կարող տալ:

Հակիրճ կերպով ներկայացվում է Յ. Լեփսիուսի և նրա ղեկավարած «Գերմանա-հայկական» ընկերության գործունեությունը: Անդրադարձ է կատարված 1915 թ. հուլիսին Լեփսիուսի ուղևորությանը Օսմանյան կայսրություն, որտեղ գտնվելու ընթացքում նրան հաջողվեց ամերիկյան դեսպանությունում, հայոց պատրիարքությունում, գերմանական, շվեյցարական ու ամերիկյան առաքելություններում և թուրքական որոշ պաշտոնյաների հետ ունեցած իր կապերի միջոցով հավաքել վկայություններ թուրքական իշխանությունների կատարած հանցագործությունների մասին:

Ատենախոսության մեջ փաստական հարուստ նյութի հիման վրա ցույց է տրվում, որ Գերմանացի պաշտոնյաներին անհանգստացնում էր այն հանգամանքը, որ արևմտահայերի նկատմամբ երիտթուրքերի գործողությունների մեջ միջազգային հանրությունը կմեղադրի իրենց, քանի որ Գերմանիան թուրքիայի գլխավոր դաշնակիցն էր: Ուստի 1915 թ. հուլիսի 4-ին և օգոստոսի 9-ին Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանությունը հուշագիր հանձնեց թուրքիայի մեծ վեզիրին, որն արտահայտում էր հայերի կոտորածների և տեղահանության վերաբերյալ պաշտոնական Գերմանիայի դիրքորոշումը:

Չերլուծելով Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանության հուշագիրերը կարող ենք փաստել.

1. Կայսերական Գերմանիայի կառավարությունը պաշտոնապես ընդունում էր հայերի տեղահանության օրինականությունը և այն հիմնավորում ռազմական

⁶² Գուստ Վ., Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916, էջ 101:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 181:

նկատառումներով: Ավելին, այն ներկայացվում էր որպես թուրքական պետության ինքնապաշտպանության միջոց՝ ընդդեմ հնարավոր ապստամբությունների:

2. Անտանտի տերությունների կողմից հայերի տեղահանության, աքսորի և կոտորածների վերաբերյալ մայիսի 24-ի հայտարարության ընդունումը պաշտոնական Բեռլինը ներկայացնում է որպես կշտամբանք Թուրքիայի նկատմամբ՝ դրանով փորձելով կոծկել երիտթուրքերի վայրագությունները և դաշնակիցների կողմից մասն հայտարարագրի տարածումը ներկայացնել որպես աշխարհամարտի տարիներին հակամարտող կողմի հակաթուրքական և հակագերմանական քարոզչություն:
3. Գերմանիայի կառավարությունը հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնությունների մեղքը փորձում է բարդել ոչ թե թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների, որոնց հրամանով էր սկսվել այդ աղետը, այլ տեղական իշխանությունների վրա, որոնք իբր չէին կարողացել հավուր պատշաճի կազմակերպել տեղահանությունը:
4. Միջազգային հանրության մոտ որպեսզի չստեղծվի այնպիսի տպավորություն, որ գերմանացիներն այդ հարցում առանց վերապահումների աջակցում են երիտթուրքերին, պաշտոնական Բեռլինը հուշագրում կոչ արեց թուրքական իշխանություններին թույլ չտալ բռնությունների շարունակումը:

Այսպիսով, Կ.Պոլսի գերմանական դեսպանության կողմից թուրքական իշխանություններին հանձնված հուշագրերը երիտթուրքերի վրա որևէ ազդեցություն չունեցան և հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնություններն ու թալանը շարունակվում էին: Ավելին, գերմանական մանուկում հրապարակվում էին հակահայկական հոդվածներ, որտեղ հայերին մեղադրում էին ապստամբության և հակապետական գործողությունների մեջ՝ դրանով արդարացնելով թուրքերի ցեղասպան քաղաքականությունը:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Գերմանացի հյուպատոսների վարքագիծը Հայոց ցեղասպանության հարցում», ներկայացված է Օսմանյան կայսրությունում գործող գերմանացի հյուպատոսների դիրքորոշումը հայերի տեղահանության և կոտորածների հարցում:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Հայոց ցեղասպանության և հայության նկատմամբ Կայսերական Գերմանիայի դիրքորոշման ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևոր է Օսմանյան կայսրությունում գտնվող գերմանական հյուպատոսների գործունեության վերհանումը, քանի որ վերջիններս տարածաշրջանում գերմանական պաշտոնական քաղաքականության իրականացնողներն էին: Մյուս կողմից գերմանացի դիվանագետների գործունեության ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն է ընձեռում ամբողջական պատկերացում կազմել արևմտահայության նկատմամբ Գերմանիայի կողմից իրականացվող քաղաքականության մասին:

Փաստերը վկայում են, որ Կայսերական Գերմանիայի կառավարությանը, հայերի հարցում պատասխանատվությունից խուսափելու համար, երբեմն հարկավոր էին գերմանացի գործիչների հայամետ հայտարարությունները: Այդ առիթով տեղին է մեջբերել Էրզրումում գերմանական հյուպատոս Շոյբներ-Ռիխտերի հետևյալ խոսքերը. «Չետագայում իմ կառավարությանը, հավանաբար, միայն հաճելի կլինի իմանալ և հայտարարել, թե այնտեղ նրա ներկայացուցիչը օրինական բոլոր միջոցներով, որ նա

ունեցել է իր տրամադրության տակ, հանդես է եկել անմեղ տառապյալների հետ մարդասիրաբար և օրինականորեն վարվելու պաշտպանությամբ»⁶⁴:

Ատենախոսությունում ներկայացվում է նաև հայ բնակչության տեղահանության և կոտորածների հարցում գերմանացի դիվանագետների ու զինվորականների փոխհարաբերությունները, որը հայրենական պատմագրության մեջ խորապես ուսումնասիրված չէ: Օսմանյան կայսրությունում պաշտոնավարող գերմանացի որոշ դիվանագետներ քննադատում էին թուրքիայում գործող գերմանական բարձրաստիճան մի քանի սպաների բացահայտ հակահայկական դիրքորոշումը, իսկ զինվորականներն իրենց հերթին գտնում էին, որ դիվանագետները չպետք է միջամտեն թուրքական կայսրության «ներքին գործերին» և վտանգեն գերմանաթուրքական դաշնակցային հարաբերությունները:

Ատենախոսությունում հիմնավորվում է այն տեսակետը, որ թուրքիայում գործող գերմանացի հյուպատոսներն որևէ իրավասություն և հնարավորություն չունեին տեղերում հայերի տեղահանության և կոտորածների կանխման համար: Սակայն գերմանացի հյուպատոսների և դիվանագետների մեջ գտնվեցին սակավաթիվ գործիչներ, որոնք ամեն ջանք գործադրում էին ցեղասպանության կանխարգելման և հայության փրկված հատվածին սովից և համաճարակներից փրկելու նպատակով:

Երրորդ գլուխը՝ «ԿԱՅՆՈՒԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆ ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ 1916-1918 ԹԹ.», բաղկացած է չորս ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Յայոց ցեղասպանության հարցում գերմանացի զինվորականների դերակատարության խնդիրը», վերլուծության է ենթարկված Օսմանյան կայսրությունում ծառայող գերմանացի զինվորականների դերակատարությունը Յայոց ցեղասպանության հարցում: Այս հարցը հայրենական պատմագրության մեջ խորապես ուսումնասիրված չէ:

Ատենախոսության այս ենթագլխում կարևոր տեղ է հատկացվում 1913 թ. դեկտեմբերին Թուրքիա ժամանած գերմանական ռազմական առաքելության կազմում գտնվող գերմանացի բարձրաստիճան զինվորականների դերակատարությանը հայերի տեղահանության և կոտորածների գործում: Վերլուծության է ենթարկվել գերմանական ռազմական առաքելության ղեկավար Լինան ֆոն Սանդերսի և ֆելդմարշալ ֆոն դեր Գոլցի գործունեությունը հայերի տեղահանության և ինքնապաշտպանական մարտերի ճնշման հարցում:

Նույն ենթագլխում ուսումնասիրվող խնդիրներից մեկն էլ Յայոց ցեղասպանության գործում գերմանացի զինվորականների անմիջական մասնակցության հարցն է, քանի որ Օսմանյան կայսրությունում գործող գերմանացի բարձրաստիճան զինվորականների մի մասը հայերի տեղահանության և կոտորածների հարցում թուրքամետ դիրքորոշում ունեին, որն արտահայտվում էր թե՛ նրանց գործելաճան, և թե՛ հայտարարություններում:

Փաստերի համակողմանի վերլուծությունը հաստատում է, որ գերմանացի որոշ զինվորականներ ոչ միայն խրախուսել են հայերի նկատմամբ երիտթուրքերի բռնությունները, այլև անմիջական մասնակցություն են ունեցել հայերի ինքնապաշտպանական մարտերի ճնշման գործին, ինչպես նաև ստորագրել են իրաման Բաղդադի երկաթուղում աշխատող հայերի տեղահանության համար:

Ատենախոսության մեջ ցույց է տրվում, որ ցամաքային դեպքում գերմանիայի ղեկավարությունը կարող էին խոչընդոտել հայության նկատմամբ իրականացվող երիտթուրքերի տեղահանության և կոտորածների քաղաքականությունը, որի մասին են հաստատում հետևյալ դեպքերը. 1914 թ. դեկտեմբերին Ջենալ փաշան պաղեստինցի

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 17:

հրեաների արտաքսման հրաման էր տվել, սակայն Վանգեմհայմի ճնշման տակ նույն թվականի դեկտեմբերի 18-ին այդ հրամանը չեղյալ համարվեց: Գերմանացի զինվորականները պաշտպանեցին նաև վրացիներին, երբ թուրքերը 1918 թ. դեպի Թիֆլիս էին արշավում:

Կայսերական Գերմանիայի ղեկավարությունը հորդորում էր իր զինվորականներին չմիջամտել հայերի օգտին, որպեսզի չսրի հարաբերությունները թուրքական իշխանությունների և զինվորականների հետ: Հետևաբար այն պնդումները, թե գերմանացի զինվորականները ցանկության դեպքում կարող էին ամբողջությամբ կանխել արևմտահայության տեղահանությունը և կոտորածները չի կամապատասխանում իրականությանը, քանի որ նման միջամտությունը կհանգեցներ գերմանա-թուրքական դաշնակցային հարաբերությունների խիստ սրմանը, իսկ հայերի պատճառով գերմանական կառավարությունը չէր ցանկանում վտանգել իր հարաբերությունները Օսմանյան կայսրության հետ:

Երկրորդ ենթազվխում՝ «Կայսերական Գերմանիայի դիրքորոշումը հայ գաղթականության հանդեպ 1916-1917 թթ.», վեր է հանված գերմանական իշխանությունների քաղաքականությունը հայ գաղթականության աջակցման խնդրում:

Ուսումնասիրվող նյութերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հայ գաղթականներին օգնելու հարցում պաշտոնական Բեռլինը նախընտրեց ոչ պաշտոնական ճանապարհը, քանի որ նտավախություն ուներ, որ հայերին օգնություն ցուցաբերելը կարող է հանգեցնել գերմանաթուրքական հարաբերությունների սրմանը: 1916 թ. փետրվարի 26-ին Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության ներկայացուցիչ Ցիմերմանը, անդրադառնալով հայ գաղթականներին աջակցելու խնդրին, նշում էր. «1915 թ. Հայաստանի տուժածների համար Շվեյցարական օժանդակության միության հանձնաժողովի դիմումը՝ մեղմացնել բռնագաղթված հայերի տառապանքը, սիրով կընդունվի ու կհովանավորվի կայգերական կառավարության կողմից, ինչքան հնարավոր է, ապահովելով պահանջված հարգանքը դաշնակից Թուրքիայի նկատմամբ, օգնել ոչ պաշտոնական ճանապարհով»⁶⁵: Ցիմերմանը արտահայտում էր պաշտոնական Բեռլինի տեսակետը, որը հիմնված էր գերմանաթուրքական դաշնակցային հարաբերությունների պահպանման, ինչպես նաև միջազգային և սեփական հանրության շրջանում այն տպավորության ստեղծման, իբր Կայսերական Գերմանիան իսկապես մտահոգված է հայ գաղթականներին աջակցելու խնդրում և նպաստում է այդ հարցով զբաղվող բարեգործական ընկերություններին:

Հայ պատմագրության մեջ լավ ուսումնասիրված չեն այն պատճառները, որոնք ստիպում էին գերմանական կառավարությանը լրջորեն մտահոգվել հայ գաղթականների խնդրով և որոշ հեղինակներ գերմանական օգնության հիմքում տեսնում էին բացառապես մարդասիրական մղումներ: Սակայն Պաշտոնական Բեռլինին չափազանց մտահոգում էր այն փաստը, որ Միջագետքի անապատներում ապաստանած և հակաթուրքական ու հակագերմանական տրամադրություններ ունեցող հայ գաղթականները, առնվազն պարենավորման տեսանկյունից, կարող էին խոչընդոտել հարավային ճակատում գերմանաթուրքական զորքերի ռազմական հաջողություններին: Հետևաբար, հայ բնակչության օգնություն տրամադրելու գերմանական մտադրությունների հիմքում ընկած էր ոչ թե մարդասիրական, այլ կոնկրետ ռազմական շահը:

Երրորդ ենթազվխում՝ «Կայսերական Գերմանիան և արևմտահայությունը 1916 թ. վերջից մինչև 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումը», փորձ է արվում վերլուծել Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ գերմանական իշխանությունների դիրքորոշումը,

⁶⁵ Լեփսիուս Յ., նշվ. աշխ., հ. II, էջ 29:

ինչպես նաև 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխության կարևորությունը արևմտահայության համար:

Ատենախոսության մեջ հիմնավորվում է այն փաստը, որ եթե Կ.Պոլսում գերմանական նախկին ղեսպան Վանգնեհայնը բացահայտ թուրքամետ դիրքորոշում ուներ, ապա նրան փոխարինած Վուֆ-Մետերնիխը ակտիվորեն միջամտում էր թուրքերի աջև հայերի կոտորածները կանխելու նպատակով: 1916 թ. հունիսի 10-ին Վուֆ-Մետերնիխը կանցլեր Բեթման Յուլվեզին գրում էր. «Չայերի հալածանքներն արևելյան նահանգներում թևակոխել են իրենց վերջին փուլը: Թուրքական կառավարությունն իր ծրագրի իրագործման համար չխիստվեց: Չայական հարցը Թուրքիան լուծեց հայերի բնաջնջման միջոցով»⁶⁶:

Այն փաստը, որ գերմանական կողմի բողոքները հայերի կոտորածները կանխելու նպատակով ձևական բնույթ ունեին, հաստատվում է 1916 թ. հունվարի 14-ի Գերմանիայի արտգործնախարարության գաղտնի զեկուցագիրը, ըստ որի, գերմանացի դիվանագետ Յոհեսնուհենը թուրքական կառավարության անդամների հետ քննարկել է հայերի հալածանքների դադարեցման հարցը, սակայն նա այդ արել է այնպիսի ձևով, որ թուրքերը հազիվ թե զգային գերմանացիների դժգոհությունը հայերի նկատմամբ երիտթուրքերի վարած քաղաքականությունից⁶⁷:

Ատենախոսությունում ցույց է տրվում, որ հայկական հողերի ապագայի նկատմամբ Կայսերական Գերմանիան ոչ հայանպաստ դիրքորոշում ուներ: Գերմանիայի արևելյան քաղաքականության մեջ դեռևս 1915 թ. վերջերին ձևավորվում էր Անդրկովկասում «անկախ» քաղաքական միավոր ստեղծելու գաղափարը⁶⁸: Գերմանիայի ղեկավարությունը Թուրքիայի հովանավորությամբ և վրացիների աջակցությամբ ցանկանում էր ստեղծել Կովկասյան ֆեդերացիա, որը համախմբելու էր տարածաշրջանի ժողովուրդներին:

Զորորդ ենթազվում՝ «Գերմանիայի քաղաքականությունն արևմտահայության հանդեպ 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումից մինչև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը», վերլուծության են ենթարկված Կայսերական Գերմանիայի ծրագրերը արևմտահայության նկատմամբ:

Ատենախոսությունում վերլուծության է ենթարկված Արևմտյան Չայաստանի տարածքների հարցում Կայսերական Գերմանիայի դիրքորոշումը Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններում: Կարծում ենք, որ Գերմանիայի ղեկավարությունը մտադիր էր, Թուրքիայի տարածքային նկրտումները մասամբ բավարարելու նպատակով, աջակցել թուրքական զորքերի կողմից Արևմտյան Չայաստանի բռնազավթմանը: Ուստի բանակցությունների ընթացքում գերմանական պատվիրակության ղեկավար Ջյուլմանը, որը մինչև այդ եղել էր Օսմանյան կայսրությունում Գերմանիայի ղեսպանը, հրաժարվեց քննարկել Չայական հարցը և հավանություն տվեց ռուսական զորքերն Արևմտյան Չայաստանից հանելու թուրքական կողմի պահանջին՝ քաջ գիտակցելով, որ այդ տարածքների վերագրվումը թուրքերի կողմից հանգեցնելու է արևմտահայության նոր կոտորածների ու տեղահանության:

Փաստերը վկայում են, որ Գերմանիայի ղեկավարության համար կարևոր էր, որպեսզի ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Արևմտյան Չայաստանը գտնվի Օսմանյան կայսրության կազմում: Ուստի գերմանական իշխանությունները թուրքերին հորդորում էին այդ տարածքները վերագրվելուց հետո հայ բնակչության

⁶⁶ www.armenocide.de (10.07.1916).

⁶⁷ Տե՛ս Զերսթեյն-Օհանյանի (Artem Ohandjanian), *Wien, 1995, Band VI, էջ 4982*:

⁶⁸ Տե՛ս Ավետիսյան Յ., *Չայական հարցը 1918 թ.*, էջ 9:

նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունք դրսևորել, որպեսզի Անտանտի տերությունները Հայկական հարցի միջոցով Թուրքիայի վրա ճնշում չգործադրեն:

ԵՋՐՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ հանրագումարի են բերված ատենախոսության հիմնական արդյունքներն ու եզրահանգումները.

- Կայսերական Գերմանիայի արևելյան քաղաքականության ոլորտում Արևմտյան Հայաստանը կարևոր տեղ էր զբաղեցնում և ռազմավարական կարևորություն ուներ: Գերմանիայի ղեկավարությունը դրական մոտեցում ցուցաբերեց հայաբնակ նահանգներում բարեփոխումների իրականացման հարցում: Նման դիրքորոշումը պայմանավորված էր մի քանի գոծոններով, որոնցից առաջնայինը արևմտահայության շրջանում ռուսական ավանդական ազդեցության թուլացումն ու գերմանական կողմնորոշման ընդլայնումն էր, հայաբնակ տարածքներում թուրքական տիրապետության ամրապնդումը և Արևմտյան Հայաստանում գերմանական տնտեսական ու քաղաքական ազդեցության մեծացումը: Սակայն արևմտահայության քաղաքական դիրքորոշումը շարունակեց մնալ ռուսամետ, իսկ Հայկական հարցը շահարկվում էր մեծ տերությունների կողմից: Այդ իսկ պատճառով Առաջին աշխարհամարտի սկզբից գերմանացիների վերաբերմունքն արևմտահայության նկատմամբ առավել բացասական դրսևորում ստացավ:
- Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Գերմանիայի ղեկավարությունը Արևմտյան Հայաստանի հարցում չուներ հստակ հայեցակարգ: Իսկ այն պնդումները, թե երիտթուրքերի կողմից Թուրքիայում բնակվող հայությանը ցեղասպանության ենթարկելու ծրագիրն առաջարկվել է գերմանացիների կողմից չեն համապատասխանում իրականությանը, քանի որ դեռևս Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին երիտթուրքերը մշակել էին արևմտահայության տեղահանման ու կոտորածների ծրագիրը: Հայ պատմագրության մեջ արևմտահայության նկատմամբ գերմանական կենտրոնական իշխանությունների դիրքորոշման վերաբերյալ հաճախ նկատվում են չհիմնավորված կարծիքներ: Մասնավորապես կարելի է հանդիպել այն տեսակետին, որ գերմանական իշխանությունները շահագրգռված էին հայ բնակչության տեղահանության հարցում, քանի որ ցանկանում էին նրանց բնակեցնել Բաղդադի երկաթուղու տարածքներում: Սակայն փաստերը հաստատում են, որ Գերմանիայի ղեկավարությունը մնան ծրագրեր չի ունեցել, քանի որ եթե ունենար, ապա մշված տարածքներում կստեղծեր բնակվելու տարրական պայմաններ և չէր հրաժարվի պաշտոնական օգնություն ցուցաբերել Միջագետքի անապատներ աքսորված հայ գաղթականներին:
- Այն պնդումները, իբր Գերմանիայի ղեկավարությունը տեղյակ չի եղել հայերի տեղահանության և կոտորածների երիտթուրքական ծրագրերին, չունեն լուրջ հիմնավորումներ: Օսմանյան Թուրքիայում ծառայող գերմանացի բարձրաստիճան զինվորականները, որոնք թուրքական բանակում կարևոր պաշտոններ էին զբաղեցնում, չէին կարող տեղյակ չլինել, որ երիտթուրքերն ունեն հայերի տեղահանության և կոտորածների ծրագիր:
- Գերմանական իշխանությունները իրական քայլեր չիրականացրեցին Հայոց ցեղասպանության կանխման համար: Ավելին, գերմանացի բարձրաստիճան որոշ զինվորականներ անգամ աջակցեցին այդ ծրագրի կազմակերպման աշխատանքներին, քանի որ հնարվոր չէ, որ գերմանացի բարձրաստիճան սպաները կանխավ տեղյակ չլինեին, թե տեղահանված ժողովրդին որ ճամբարներում էին կենտրոնացնելու և որ զորամասերն են իրականացնելու այդ որոշումը: Անգամ գոյություն ունեն փաստեր, որոնք հաստատում են, որ

Կայսերական Գերմանիայի ղեկավարությունը տվել է իր համաձայնությունն արևմտահայերի «պատերազմական շրջաններից» տեղահանության հարցում:

- Կայսերական Գերմանիայի իշխանություններն ամբողջովին չէին կարող կանխել արևմտահայության տեղահանությունը և կոտորածները, քանի որ դա կհանգեցներ թուրք-գերմանական հարաբերությունների խիստ սրմանը կամ դաշնակցային հարաբերությունների դադարեցմանը: Սակայն փաստ է, որ Գերմանիայի ղեկավարությունը ցանկության դեպքում կարող էր նվազեցնել հայերի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների կողմից իրականացվող բռնությունները, իսկ առանձին դեպքերում նաև ամբողջովին կանխել: Սակայն Գերմանիայի և հայ ժողովրդի շահերը չէին համընկնում, իսկ պաշտոնական Բեռլինի հիմնական խնդիրն էր ամեն գնով հաղթել պատերազմում, որի համար հարկավոր էր պահպանել գերմանաթուրքական դաշինքը:
- Օսմանյան կայսրությունում գործող գերմանացի դիվանագետները ողջ աշխարհամարտի ընթացքում հայերի տեղահանության ու կոտորածների վերաբերյալ իրականացրեցին կարևոր փաստագրումներ: Սակայն աղետը կանխելու նպատակով նրանք որևէ էական քայլերի չդիմեցին, բացի իրենց թուրք դաշնակիցներին «բարեկամական խորհուրդներ» և «բողոքներ» հայտնելուց, ինչը պայմանավորված էր Կայսերական Գերմանիայի պաշտոնական քաղաքականությամբ: Թուրքիայում գործող Գերմանիայի հյուպատոսները որևէ իրավասություն և հնարավորություն չունեին տեղերում հայերի տեղահանության և կոտորածների կանխման համար, քանի որ Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանատան կողմից նրանց հանձնարարվել էր հնարավորինս զերծ մնալ հայերի օգտին միջամտելուց: Սակայն գերմանացի հյուպատոսների և դիվանագետների մեջ գտնվեցին սակավաթիվ գործիչներ, որոնք ամեն ջանք գործադրում էին ցեղասպանության կանխարգելման և հայության փրկված հատվածին սովից և համաճարակներից փրկելու նպատակով:
- Թուրքիայում ծառայող գերմանացի բարձրաստիճան զինվորականների մեծ մասը հայերին համարում էր ռուսների դաշնակիցներ և նրանց նկատմամբ վերապահումով էր տրամադրված և եթե բացահայտ չէին խրախուսում հայերի հանդեպ թուրքերի գործողությունները, ապա հիմնականում հանդես էին գալիս դիտորդի դերում: Հայերի տեղահանության հարցում Կայսերական Գերմանիայի մեղսակցությունը հաստատող հիմնական փաստարկները պայմանավորված են գերմանացի որոշ բարձրաստիճան զինվորականների՝ այդ իրադարձություններին անմիջական մասնակցություն ունենալու փաստով: Դրանք հիմնավորվում են ինչպես փոքրաթիվ արխիվային փաստաթղթերով, այնպես էլ սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող տվյալ ժամանակաշրջանի գործիչների հուշերով ու մամուլի նյութերով: Սակայն գերմանացի զինվորականների մեջ կային մարդիկ, ովքեր խիստ դատապարտում էին թուրքերի ոճրագործությունները, և կոչ էին անում իրենց երկրի ղեկավարությանը միջամտել սպանող դադարեցնելու համար:
- Կայսերական Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ հայ գաղթականներին օգնություն ցուցաբերելու խնդիրը կարևորվում էր այնքանով, որքանով անհրաժեշտ էր միջազգային հանրության մոտ այն տպավորությունը ստեղծել, որ գերմանացիները մեղսակից չեն երիտթուրքերի ցեղասպան քաղաքականությամբ: Գերմանիայի ղեկավարությունը հրաժարվեց հայության փրկված հատվածին պաշտոնական աջակցություն ցուցաբերելուց՝ հաշվի առնելով թուրքերի դժգոհությունը: Լեփսիուսի ղեկավարած «Գերմանա-հայկական ընկերությունը», ինչպես նաև գերմանական, շվեյցարական,

ամերիկյան և այլ բարեգործական կազմակերպություններ, բավականին մեծ աշխատանք իրականացրեցին հայերին փրկելու նպատակով, սակայն միջոցների սղության պատճառով այդ կազմակերպություններն ի վիճակի չէին օգնել ողջ հայ գաղթականությանը:

- Աշխարհամարտի վերջին շրջանում Կայսերական Գերմանիայի դիրքորոշումը Արևմտյան Հայաստանի հարցում շարունակում էր թուրքամետ լինել: Գերմանական իշխանություններին մտահոգում էր այն փաստը, որ այդ տարածքները ռուսական բանակի կողմից գրավելուց հետո այն կարող էր բնակեցվել կազակներով, իսկ հայ գաղթականներին հնարավորություն էր տրվում վերադառնալ իրենց բնակավայրերը, ինչը նշանակում էր, որ Ռուսաստանը ամրապանդում է իր դիրքերը տարածաշրջանում և խափանում այն նվաճելու գերմանական ծրագրերը:
- Բրեստ-Լիտոսկի բանակցություններում Կայսերական Գերմանիան Արևմտյան Հայաստանի ապագան տեսնում է Օսմանյան կայսրության կազմում: Գերմանիայի ղեկավարությունը դեմ էր, որպեսզի թուրքերի կողմից վերագրաված տարածքներում տեղի ունենան հայ բնակչության նոր կոտորածներ, քանի որ դա կառաջացներ միջազգային հանրության քննադատությանը: Գերմանական կողմը հայերի կոտորածները դադարեցնելու պահանջով հանդես եկավ թուրքական իշխանությունների առջև, սակայն արևմտահայությանը նոր կոտորածներից փրկելու համար Գերմանիայի ղեկավարությունը գործնական քայլեր չիրականացրեց, քանի որ դա չէր բխում իր շահերից:
- Կայսերական Գերմանիան մեղսակից է Հայոց ցեղասպանության հարցում, քանի որ, հանդիսանալով Օսմանյան կայսրության դաշնակիցը, հանդուրժեց հայերի կոտորածները, մինչդեռ կարող էր դրանք մեղմել, իսկ առանձին դեպքերում նաև ամբողջովին կանխել: Գերմանացի որոշ բարձրաստիճան զինվորականներ անմիջական մասնակցություն են ունեցել արևմտահայության տեղահանությանը և ինքնապաշտպանական մարտերի ճնշմանը:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները ներկայացված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում.

1. Արևմտահայության նկատմամբ Գերմանիայի մտադրությունները Առաջին աշխարհամարտի սկզբին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի հասարակական գիտությունների», թիվ 133.1, Եր., 2011, էջ 37-45:

2. Գերմանացի հյուպատոսների վարքագիծը Հայոց ցեղասպանության հարցում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի հասարակական գիտությունների», թիվ 135.1, Եր., 2011, էջ 48-56:

3. Հայոց ցեղասպանությունը և գերմանացի զինվորականների դերակատարությունը, «Պատմություն և մշակույթ», հայագիտական հանդես Բ, Եր., 2011, էջ 140-149:

Мелконян Геворг Гагикович

**Западная Армения в сфере восточной политики Германии
в годы Первой мировой войны (01.08.1914-03.03.1918)**

**Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по
специальности 07.00.01 "История Армении"**

**Защита состоится 29-го июня 2012 г. в. 14⁰⁰, на заседании специализированного совета
по Истории Армении 004 ВАК РА при Институте Истории НАН РА (0019, Ереван, пр.
Маршала Баграмяна 24/4).**

РЕЗЮМЕ

В диссертации на основе различных источников и научных исследований опубликовались спорные вопросы, которые относятся политике Кайзеровской Германии по отношению западных армян в годы Первой мировой войны. Диссертация содержит в себе период от августа 1914-го до марта 1918-го г., то есть начало Первой мировой войны до договора Брест-Литовска. Работа состоит из предисловия, трех глав, заключения/послесловия и списка использованных источников и литературы.

В первой главе кратко представлены основные принципы восточной политики Кайзеровской Германии. Обращалось внимание протуркской политике Германии по вопросу армянских реформ. Детально представлены условия германо-турецкого договора, заключенного между германским послом в Константинополе Вангенгаймом и великим везиром Саидом Галимом 2-го августа 1914 года, а также соглашением между Германией и Турцией, заключенным в августе того же года. Было подтверждено мнение, что накануне и в начале Первой мировой войны политическая позиция западных армян продолжалось оставаться прорусской, и поэтому отношения немцев к западным армянам становилось более негативным. Факты показывают, что правительство Германии дало соглашение в отношении ссылок армян из “военных округов”. Отто Гепперт, который с января 1915-го года в основном занимался экономическими вопросами, в своем письме подчеркнул, что “Переселение было проведено не только в восточных регионах, но и в Османской империи в целом”. Из этого следует, что с начала 1915-го г. политика геноцида армян младотурок была известна германским высокопоставленным лицам.

Во второй главе анализируются позиции консулов центрального правительства Кайзеровской Германии, а также позиция посла в Константинополе Ганса фон Вангенгейма в отношении ссылок и переселения западных армян. Этот вопрос представляется как как армянскими, так и зарубежными исследователями. Кратко представляется деятельность И. Лепсиуса и возглавленная им “Германо-армянская” организация. Обращалось внимание на поездку Лепсиуса по Османской империи в июле 1915-го, где ему удалось собрать факты о турецких преступлениях в американском посольстве, в армянской патриархии, у германских, швейцарских и американских миссиях, у некоторых турецких чиновниках. В диссертации

содержатся богатые материалы, которые показывают, что германских чиновников беспокоил тот факт, что международная общественность обвинит их в союзнничестве с младотурками за введение ими политики по отношению к западным армянам. 4-го июля до 9-го августа 1915 г. посольство Германии в Константинополе передал великому везиру меморандум, который выражал позицию Германии по отношению к ссылке и резне западных армян. В диссертации подтверждается мнение, что в Турции германские консулы не имели никакого права и возможности предотвратить ссылку и резню. Но среди них нашлись деятели, которые старались предотвратить геноцид и оказать помощь спасенным от эпидемии и голода.

В третьей главе анализируется роль германских военных, которые служили в Османской империи, их позиция об Армянском геноциде, а также позиция правительства Германии о геноциде армян и о вопросе армянских беженцев. В диссертации важное место занимает деятельность германской военной миссии, которая приезжала в Турцию в декабре 1913-го г.. Анализируется деятельность управляющего германской военной миссии Лимана фон Сандерса и фельдмаршала фон дер Гольца по вопросу ссылки и резни западных армян и подавление самооборонных военных действий. Анализируется позиция германского правительства по отношению к Западной Армении, в конце 1916-го г. до Октябрьской революции 1917-го г.. Представляется политика Германии по отношению западных армян с начала Октябрьской революции 1917-го г. до Брест-Литовского договора. В диссертации подтверждается тот факт, что германское правительство желело помочь Турции при захватнических действиях в Западной Армении. Поэтому во время переговоров управляющий германской делегации Кюлман, который до этого был германским послом в Османской империи, отказался от дискуссии об Армянском вопросе и дал согласие требованию Турции, о выходе русских войск из Западной Армении, прекрасно понимая, что вновь завоєванные территории дадут новый повод для новых ссылок и резни западных армян. Факты доказывают, что Западная Армения, находящаяся на территории Османской империи представляла военный интерес для правительства Германии.

В заключении изложены основные итоги и выводы исследования.

West Armenia in the sphere of Eastern Policy of Germany during World War I

(01.08.1914-03.03.1918)

Dissertation for the degree of the Doctor of History on the specialization of “History of Armenia” 07.00.01.

The defense of the dissertation will be held on June 29, 2012, 14⁰⁰ at the session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SQC RA by the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Baghramyan Avenue 24/4).

SUMMARY

The present thesis written on the basis of different documents and scientific studies contains analyses of the disputable problems dealing with the policy of Kaiser Germany toward the Western Armenians during World War I. The thesis study includes the period between 1914 August-1915 March from the beginning of World War I to the period of signing the Brest-Litovsk treaty.

The work consists of an introduction, three chapters, summary and the list of the used sources and literature.

The basic principles of the Eastern policy of the Kaiser Germany are briefly presented in the 1st chapter. Special attention is paid to the pro-Turkish policy of Germany on the matter of Armenian reforms. It gives a detailed discussion of the points of German-Turkish military assignment signed between the ambassador of Germany in Constantinople Vangenheim and Great Vesir of the Ottoman Empire Said Halim on August 2, 1914, and the additional agreement signed by Germany and Turkey. This thesis confirms the opinion that the political attitude of the Western Armenians continued to be pro-Russian on the Eve and the first period of World War I, because of which the behavior of Germans toward the Western Armenians became more negative. Facts testify that the government of Germany agreed on the deportation of the Western Armenians from the "War zone".

Otto Gopert, who had worked in the embassy of Germany especially on economical issues since January 1915 mentioned in his letter "the actions of replacement were realized not only in the Eastern regions as we had agreed upon, but also all over the Empire. Consequently high rank German officers knew about the plan of the Armenian genocide of Young Turks which was to begin in 1915.

In the 2nd chapter we analyze the attitude of the Central Government, of German consuls in the Ottoman Empire as well as that of the ambassador of Germany in Constantinople Hans Vangenheim toward the deportation and massacres of the Western Armenians. Standpoints of both Armenians and foreign researchers on the problem are presented by us. The action by J. Lepsius and the "Germany-Armenian" organisation headed by him are briefly presented as well. Special

emphasis is laid upon the travel of Lepsius to the Ottoman Empire where he managed to gather testimonies on cases of violence conducted by the Turkish Government from the Armenian patriarchy in the American embassy, German, Swiss and American missions and, also from some Turkish officers due to his associations. In the thesis, on the basis of rich documentary material, it is proved that German officers were very much concerned about the measures taken by the Young Turks toward the Western Armenians. They were afraid that that international community would blame them as Germany was the main ally of Turkey. Because of that the embassy of Germany in Constantinople passed a memorandum to the Great Vesir, which expressed the official attitude of Germany toward deportation and massacres of Armenians. In the thesis it is also proved that German consuls to Turkey had no right and opportunity to prevent deportation and massacres of Armenians. But there were some among the German consuls and diplomats who did their best to prevent the Genocide as well as hunger and epidemy among Armenian survivors.

In the 3rd chapter the role of German militararians, serving in the Ottoman Empire, during the period of the Armenian Genocide is analyzed, as well as the attitude of the German government on Armenian refugees. In the work much attention is paid to the role of high rank German military officers who arrived in Turkey in December in 1913 as members of the German military mission during Armenian deportation and massacres. The role of the head of German military missions, Liman von Sanders and feldmarshall von der Holtz, in deportation and in the crush of the fights of self-defense of Armenians is also discussed and analyzed. We have made an effort to analyze the attitude of the German government toward Western Armenia from the end of 1916 to October Revolution of 1917. The policy of Germany toward the Western Armenians from the October Revolution of 1917 to the assignment of Brest-Litovsk treaty is also discussed.

In this work we have made an effort to prove the fact that the government of Germany aimed to help the Turkish military forces to occupy the territory of Western Armenia to satisfy partially the wishes of the Turks. So, during the negotiations, the head of the German delegation Kulman, the former ambassador of Germany to the Ottoman Empire, refused to discuss the Armenian Question and agreed on the Turkish request to withdraw the Russian troops from the territory of Western Armenia, understanding quite well that the reoccupation of those territories by the Turks would result in new deportations and massacres. Facts show that it was strategically important for the government of Germany that Western Armenia, which was of great importance, stayed within the borders of the Ottoman Empire.

The main findings and results of the study are summarized in the conclusion.